

Ethica I, definitie 2 (2012)

Spinoza's *Ethica* lezen is niet gemakkelijk. Dat is ten minste één uitspraak waarover zelfs alle specialisten het eens zijn. Of je nu het oorspronkelijke Latijn leest of een vertaling, het blijft zoeken naar de betekenis, zowel van de woorden afzonderlijk als van de gedachten die ze moeten uitdrukken. Als je één woord, zin of gedachte afzonderlijk beschouwt, is de kans klein dat je tot een volledig inzicht komt. Je moet de context in acht nemen en die is zo ruim, dat niemand er ooit klaar mee is.

Een voorbeeld. De *Ethica* begint met een hoofdstuk over God en geeft meteen zeven definities. De tweede definitie luidt als volgt in het Latijn:

Ea res dicitur in suo genere finita, quae aliâ ejusdem naturae terminari potest. Ex. gr. corpus dicitur finitum, quia aliud semper majus concipimus. Sic cogitatio aliâ cogitatione terminatur. At corpus non terminatur cogitatione, nec cogitatio corpore.

Tallose mensen hebben dat zinnetje gelezen, ook de grote menigte die wel aan de *Ethica* begonnen is, maar het na een min of meer aanzienlijk aantal bladzijden opgegeven heeft. Maar weten we wat die definitie bedoelt?

Ik stel de volledige Nederlandse vertaling even uit, tot we beter weten waarover het hier gaat. De bestaande vertalingen leiden mijns inziens immers niet tot een volledig begrip. Sommige commentatoren slaan deze definitie gewoon over, alsof ze niet belangrijk is. Anderen noemen ze obscuur en gaan er evengoed aan voorbij. Nog anderen verklaren ze uitsluitend vanuit het gebruik dat Spinoza er wil van maken; ze heeft dan geen intrinsieke betekenis, op zichzelf, maar is slechts de negatieve formulering van wat Spinoza later op een positieve manier wil uitdrukken.

Dat is best mogelijk, maar dat ontslaat ons er niet van om deze drie zinnetjes naar behoren te vertalen, vind ik. Met naar behoren bedoel ik dat iemand die ze leest ten minste een idee heeft van de inhoud.

Laten we een samen een poging wagen. Ik vertaal de dragende Latijnse woorden gaandeweg, zodat ook wie geen Latijn kent, toch kan volgen, met enige moeite, hoop ik.

Res is een ding, iets, een zaak. *Genus*, hier in de vorm *genere* betekent soort. *Finitus*, hier *finita* is wat moeilijker te vertalen. Meestal vertaalt men dit als 'eindig', maar dat is een nogal lastig woord; het kan betekenen dat iets onvermijdelijk ooit een einde heeft, dat het vergankelijk is, niet eeuwig blijft. We zien er *finis* in en dat betekent inderdaad einde, maar ook grens. Het einde is dan de laatste grens, maar er is ook een begingrens. *Finis* is een scheidingslijn tussen twee dingen of toestanden, een onderscheid dat gemaakt wordt, een lijn die men trekt in het zand. *Terminari* (passieve vorm) verwijst naar hetzelfde; *terminus* is een grenspaal; wij gebruiken het woord voor het eindstation van trein, tram of bus. *Terminare* is begrenzen, letterlijk of figuurlijk, bepalen, beperken, afbakenen, aflijnen, onderscheiden van iets anders.

Laten we nu proberen de eerste zin te vertalen.

'We zeggen van iets dat het binnen zijn eigen soort beperkt is, als iets anders van dezelfde aard het kan onderscheiden.'

Dat klinkt nog cryptisch. Een voorbeeld kan misschien helpen. Denk aan knikkers. Een knikker is geen dobbelsteen, dat is een andere soort. Binnen de soort 'knikker' is elke knikker een afzonderlijk ding. De ene knikker is de andere niet, zelfs als ze identiek zijn qua grootte, kleur, gewicht, materiaal enzovoort. Er is dus de soort 'knikker' en er zijn 'knikkers'. Het is precies doordat er meerdere knikkers zijn, dat we elke knikker afzonderlijk kunnen identificeren als (ook) een knikker. Als er maar één knikker was, dan zouden we die van iets anders moeten onderscheiden, bijvoorbeeld van een dobbelsteen: dit is een knikker, dat is een dobbelsteen. Het zijn allebei kleine voorwerpen, ze vertonen enige gelijkenis. Ze verschillen dus van elkaar binnen een soort dingen.

Dat is bijvoorbeeld niet zo met water. Er zijn binnen het begrip 'water' geen nauwkeurig aflijnbare eenheden van water, althans niet voor het blote oog. Je moet al op het moleculaire vlak gaan denken om afzonderlijke waterdeeltjes te gaan onderscheiden, maar dat is een ander verhaal.

Wat we hier dus vaststellen, met Spinoza, is dat er van sommige dingen meer dan een is. Er zijn veel knikkers. Eén knikker is 'beperkt' binnen de soort 'knikker' en die beperking is er door de aanwezigheid van andere knikkers.

Spinoza zelf geeft vervolgens een algemeen voorbeeld (*ex. gr.* of *e.g.* of *exempli gratia*, 'bijvoorbeeld'): *corpus* is een 'lichaam', in ruimere zin, dus niet alleen een menselijk lichaam; *aliud* is 'iets anders'; *semper* is altijd; *maius* is groter of talrijker. We vertalen dus:

'We noemen bijvoorbeeld een voorwerp beperkt, omdat we daarbij altijd aan nog meer andere voorwerpen denken.'

Bij het aanschouwen van een 'bepaald' voorwerp realiseren we ons steeds dat er nog andere soortgelijke zijn. Dit is maar een van de vele dergelijke voorwerpen die we ons kunnen indenken.

Maar dat is niet alleen zo voor voorwerpen, materiële dingen. Wij hebben ook gedachten (*cogitationes*). We vertalen verder:

'Op dezelfde manier wordt de ene gedachte onderscheiden van de andere.'

Wij denken voortdurend en aan allerlei. We hebben veel gedachten, de ene na de andere en soms zelfs door elkaar. Ze verschillen ook allemaal van elkaar en tevens van de gedachten die anderen hebben. Die vele gedachten zijn dus onderscheiden van elkaar, zowel naar inhoud als naar hun voorkomen in de tijd en naargelang de persoon die ze denkt. Omdat er veel zijn, kunnen we spreken van afzonderlijke, 'beperkte' gedachten. De ene gedachte begrenst als het ware de andere; de ene begint waar de andere eindigt en daarom zijn ze verschillend en anders. Het is door het onderscheid dat we maken tussen verschillende dingen en ideeën, dat we ons verstaan verhelderen.

Daarmee is de definitie eigenlijk af. We hebben eens en voor altijd vastgelegd dat dingen beperkt zijn, omdat ze veelvuldig en gediversifieerd zijn binnen de verschillende soorten. Dat is niet alleen zo voor alle voorwerpen, maar ook voor al onze gedachteactiviteiten: ook die zijn talrijk en divers, maar dan binnen de categorie 'gedachten'.

Later zal blijken waarom Spinoza deze open deur instampt. Hij zal onze aandacht vestigen op het feit dat er in tegenstelling tot al die binnen hun eigen soort beperkte, diverse, eenmalige, vergankelijke, voorbijgaande dingen en gedachten, ook iets is dat niet beperkt

is, niet veelvuldig, niet divers, iets dat uniek is binnen zijn soort, niet begrensd in tijd en ruimte, onverdeeld, onvergankelijk, eeuwig.

Als een soort bijgedachte merkt Spinoza op dat er een verschil is tussen voorwerpen en gedachten. Ze zijn allebei 'beperkt', maar dan binnen hun eigen soort en door hun eigen soort. Voorwerpen onderscheiden zich van elkaar, en daardoor kunnen we hen ook omschrijven in al hun overeenkomsten en gelijkenissen met hun soortgenoten. Dat is ook zo voor gedachten. Maar een voorwerp onderscheidt zich niet op dezelfde manier van een gedachte: dat zijn twee verschillende soorten en die kan men niet vergelijken, men moet binnen de soort blijven, je mag geen appels met citroenen vergelijken. Het is alsof je zou zeggen: dit is een knikker en ik heb honger; dat heeft niets met elkaar te maken. Gedachten en voorwerpen zijn net zo goed beperkt, maar binnen hun eigen soort en enkel door hun soortgenoten.

We vertalen derhalve de laatste zin:

'Maar een voorwerp wordt niet onderscheiden door een gedachte en een gedachte niet door een voorwerp.'

Enkel als we deze laatste zin zo interpreteren, namelijk binnen de precieze context van de voorgaande, ontsnappen we aan de verleiding om hem anders te vertalen, als een alleenstaande uitspraak. Die zou dan zo luiden in vertaling:

'Een lichaam wordt niet bepaald door een gedachte en een gedachte niet door een lichaam.'

Dat zou betekenen dat Spinoza lichaam en geest streng en definitief van elkaar scheidt, dat de twee geen enkele invloed hebben op elkaar. Niets is echter minder waar. Onze denkactiviteit, zowel de bewuste als de onbewuste, is in eerste instantie het bewustzijn van ons lichaam zelf en van al de signalen die wij via ons lichaam opvangen van de buitenwereld en die wij verwerken met ons lichaam, vooral in onze hersenen. En met diezelfde denkactiviteit hebben wij een rechtstreekse en spectaculaire invloed op ons lichaam en op de buitenwereld, op alles in onze omgeving, ook op andere mensen.

Het is alleen in de nauwe context van de algemene indeling van de wereld in twee grote domeinen, het materiële en het denken van levende wezens, dat we volgens Spinoza binnen de perken van de eigen 'soort' moeten blijven als we helder willen denken. Want wat zou er gebeuren als we die twee categorieën zouden door elkaar halen? Dan zouden we denkbeeldige wezens gaan verwarren met werkelijk bestaande, zoals een paard en een eenhoorn, een dinosaurius en een draak, een klaar-over en een engelbewaarder. Gedachten zijn reëel, ook als ze iets bedenken dat niet bestaat. Maar we mogen gedachten niet zomaar en zonder meer voor werkelijkheid houden. Dat is de boodschap in deze bijgedachte.

We zeggen van iets dat het binnen zijn eigen soort beperkt is, als iets anders van dezelfde aard het kan onderscheiden. We noemen bijvoorbeeld een voorwerp beperkt, omdat we daarbij altijd aan nog meer andere voorwerpen denken. Op dezelfde manier wordt de ene gedachte onderscheiden van de andere. Maar een voorwerp wordt niet onderscheiden door een gedachte en een gedachte niet door een voorwerp.

Laten we dat nu eens vergelijken met de vertaling van Henri Krop in de parallelle uitgave van de *Ethica*.

Men noemt iets binnen zijn categorie eindig wat door iets anders van diezelfde natuur kan worden begrensd. Een lichaam wordt bijvoorbeeld eindig genoemd, omdat wij altijd een ander, groter lichaam kunnen denken. Op deze wijze wordt een gedachte door een andere gedachte begrensd. Een lichaam wordt echter niet door een gedachte begrensd en een gedachte niet door een lichaam. (blz. 57)

Elk vogeltje zingt zoals het gebekt is en ik heb Henri Krop hier niet de gelegenheid geboden zijn vertaling toe te lichten zoals ik heb gedaan. Ik laat het aan de al dan niet welwillende lezer over om te oordelen welke vertaling hij of zij verkiest. Ik ben vertrokken van de Latijnse tekst die ik niet begreep. Ik kon dan van twee veronderstellingen uitgaan: ofwel heeft Spinoza iets geschreven dat onbegrijpelijk is, zoals sommigen denken, ofwel dat ik te dom ben om het te verstaan. Geen van beide leek me aannemelijk, zij het om verschillende redenen. Vervolgens heb ik verscheidene vertalingen nagekeken en vastgesteld dat ik het nog steeds niet begreep. Dan heb ik er verscheidene commentaren op nagelezen en helaas vastgesteld dat ik het nog steeds niet vatte. Opnieuw kon ik twee veronderstellingen maken: ofwel ben ik inderdaad te stom om het te begrijpen, ofwel is er iets met de bestaande vertalingen en commentaren.

Het grootste probleem daarbij bleek telkens het woordje 'eindig' als vertaling van (*res finita*). Bij 'eindig' denken we terecht enkel aan vergankelijk en dat zet ons op het verkeerde spoor. Het gaat hier niet om de vergankelijkheid der dingen, maar om hun individualiteit, om hun concrete aanwezigheid als iets dat onderscheiden is van iets anders, als een van de vele dergelijke dingen. Ook 'begrensd' is weinig verhelderend; begrenzen heeft altijd de negatieve bijklank van inperken, belemmeren, in een keurslijf wringen en dat is niet wat hier bedoeld wordt met *terminare*. We moeten meer denken aan het Franse *déterminer* en dat betekent: vaststellen, vastleggen, beslissen, bepalen, uitmaken wat iets is.

Het is dus pas als we naar de grondtekst gaan en die in zijn context plaatsen, dat de ware betekenis naar voren komt, een betekenis die zowel ruimer is dan de letterlijke, als beperkter door de specifieke inhoud die aan bepaalde woorden gegeven wordt. Ook daarover zijn alle Spinoza-kenners het eens: Spinoza gebruikt al de bekende termen, maar bijna voortdurend in een eigenzinnige betekenis. Dat maakt het zo heidens moeilijk om hem te lezen, maar ook zo aantrekkelijk. Het is bijna zoals een cryptogram oplossen. Je ziet de eenvoudige woorden staan, maar je moet een aanzienlijke en inventieve denkactiviteit ontplooiën om de cryptische, verborgen betekenis te vatten. Wanneer het licht dan plots schijnt, komt er onweerstaanbaar een glimlach om je lippen spelen en heb je dat zalige gevoel van intens intellectueel genot.

K.D.